

DOI: 10.18523/2617-8907.2024.7.42-51

УДК 008:379.8.093(73)

Олександр Івашина

Старший викладач кафедри культурології факультету гуманітарних наук,
Національний університет «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА), Київ, Україна
e-mail: o.ivashyna@ukma.edu.ua

«Життя без планів»: культурологія дозвілля в контексті парадигматичної постаті мелвілівського Бартлбі

У статті досліджено декілька версій так званого «серйозного дозвілля» переважно людей з обмеженими матеріальними та фінансовими ресурсами. Як серйозне дозвілля в цьому випадку розуміють таке, що перетворюється на спосіб життя або стає найбільш значущою частиною життя його adeptа. Такий своєрідний варіант дозвілля, як випадок писаря Бартлбі зі збірки «Оповідання на веранді» американського класика Германа Мелвілла, витлумачено як бездіяльність, що є основою американської/західної системи життя. Зроблено висновок щодо відмінностей між людьми, у яких тільки частина життя присвячена дозвіллю, та людьми, що перетворюють його на спосіб життя: якщо adeptи серйозного дозвілля зазвичай залишаються в системі, а їхнє дозвілля стає своєрідною опорою їхнього життя в системі, то прихильники дозвілля як способу життя зазвичай є структурно зайвими для системи і, хоча позірно інколи можуть ніби залишатися в системі, насправді фактично виходять за її межі.

Ключові слова: культурні практики, культуріндустрія, Leisure Studies, система, праця, ресурси, спосіб життя, бездіяльність, тілесність, безплановість, мандрівка, ескапізм, ідентичність, самодисципліна, структурна зайвість, аутсайдер.

I would prefer not to.
Герман Мелвілл. Писар Бартлбі

*Немає жодної пам'ятки культури,
яка водночас не була б свідченням варварства.*
Вальтер Бенямін. Про поняття історії

Постановка проблеми. У часи лихоліть людина намагається компенсувати жахиття й безглуздість сьогодення чимось від нього позірно віддаленим. Звісно, ніщо нічим не компенсується, але ж писав Ерїх Ауербах під час Другої світової в Стамбулі свій знаменитий опус «Мімесис».

Про дозвілля як відпочинок від роботи, від основного заняття людини відомо й написано багато. Та чи може дозвілля бути опорою, стрижнем життя людини та навіть способом усього її життя?

Стан наукової розробки проблеми. Дозвілля як певний спосіб життя, а не просто частина життя людини – тема доволі відома: від *otium* до способу життя естетів, від опису стилю життя ренесансних гуманістів до витонченого образу дез Есента Гюїсманса, від ліні Томаса Пінчона до естетів Аласдера Макінтайра. Звісно, в різні історичні часи дозвілля розуміли по-різному.

У сучасності з'явилися цікаві спроби дослідження та критики дозвілля звичайної людини. Цьому присвячено потужний пласт праць у царині *Leisure Studies* від збірників-посібників (Rojek,

Shaw, and Veal 2006; Blackshaw 2020) до тематичних есе останніх років (Modi and Kamphorst 2018; Schultz and McKeown 2018; Schmalz, Janke, and Payne 2019; Veal 2020; Graziano 2021). Зрештою, варто згадати і «*Positive Sociology of Leisure*» (Kono et al. 2020).

Для Ханни Арендт, скажімо, дозвілля масової людини порожнє, воно підкорене завданню рекреації чи регенерації людини до праці (Arendt 2006). Сучасна масова культура просто намагається заповнити собою дозвілля людини. Це й призводить до відмови сучасного індивіда зайнятися собою. Звісно, існує цілий пласт сучасної масової культури, імперативом якого є якраз вимога нарешті зайнятися собою. Її проявами можна вважати сьогодні і постать Олексія Арестовича, і сотні інших явищ – реліктів старого *New Age*, але це також, твердять критики, версія порожнього часу.

Навряд чи можна стверджувати, що людина, яка віддає більшість свого вільного часу мистецтву, книгам, музеям, подорожам тощо, краще розпоряджається своїм часом, ніж людина, яка спостерігає за пташками, сидить у соцмережах, грає у відеоігри, віддає перевагу шопінгу чи повністю віддається вболіванню за своїх спортивних улюбленців. Утім, кожен із нас у якийсь період свого життя може дійти висновку, що наші найкращі роки ми провели не найкращим чином, і все ж ми могли б спробувати підібрати для себе той спосіб дозвілля, який буде найкращим для нас, звісно, на нашу думку. Пошук автентичного способу дозвілля є, безумовно, привілеєм сучасного *Leisure Class*, яким сьогодні, мабуть, є всі звичайні люди, які мають ресурси для дозвілля, скажімо, можливість подорожувати.

Але як бути вченому мужу на «пенсії», як бути людині, яка намагається вислизнути від будь-якого проекту «пізнай самого себе» / «створи самого себе» та яка за замовчуванням розуміє, що масова культура, можливо, просто забирає в неї час її власного життя, забирає увагу від власного життя (див., напр., Teather-Posadas 2021).

Нам навіть не допоможе заповідь Талейрана навчитися складати пасьянси, бо інакше, що ви будете робити на схилі віку. Масова ігрова культура давно взяла ігри в карти до свого арсеналу.

Перегляд фільмів, серіалів, читання детективів, комп'ютерні ігри та й просто сидіння за комп'ютером може приносити багато задоволення і навіть бути моментами самоосвіти чи саморозвитку, та все ж у всьому цьому багато від інструментального розуму, ти бачиш у цьому свою функціональну причетність до глобальної

культуріндустрії, ти просто гвинтик цієї мегамашини, якщо не звичайний *addict*.

Тобто, як, власне, і стверджують сучасні дослідники дозвілля, серед них і Михайл Маяцький зі Швейцарії, ціла низка мислителів минулого – від Лютера, Гегеля, Феєрбаха та Маркса – врешті-решт помилялись. Ні «економія спасіння», ні вільна творчість не рятують людину від відчуження, зокрема й від відчуження від свого дозвілля. Якщо сучасним транснаціональним високотехнологічним корпораціям і вдається інколи створити для своїх співробітників умови для праці, де позірно й не пахне ніяким відчуженням працівника від неї, то усунути невеличку дрібничку – саму роботу на корпорацію – так і не вдається. Мало того, здається, саме необхідність роботи «на дядечка» є запорукою творчості й праці індивідів.

У випадку дозвілля сучасні культуріндустрії вишукують такі способи зваблення споживачів продукції масової культури, що споживач не просто відчужується від можливості вільної творчості на дозвіллі, а перетворюється на тихе пасивне домашнє звірятко цієї індустрії. Те, що не вдалося священникам і вчителям, здається, без проблем реалізували сучасні культуріндустрії. Нова антропотехніка в дії, як сказав би Петер Слотердайк чи Дітмар Кампер (Sloterdijk 2001).

Об'єктом нашої уваги в цій статті став персонаж твору класика американської новелістики Германа Мелвілла писар Бартлбі – взірцевий образ бездіяльності, на фоні якого й розглянуто обрані випадки дозвілля. Зазначимо, що парадигматичною фігурою сьогодення його вважаємо не лише ми (див., напр., Vojesen and Allen 2019; Kang 2021).

Метою дослідження є пошук відповіді на питання, чи можливе життя або хоча б дозвілля без плану, без проекту, дозвілля, яке б не підкорялося будь-яким зовнішнім функціональним імперативам, дозвілля, яке б нуртувало із самого себе.

Виклад основного матеріалу. Якщо спробувати запропонувати одну з можливих версій такого дозвілля, відразу стає очевидно, що воно не може існувати без необхідної інфраструктури, логістики, ресурсів, тобто без проекту чи вже втіленого проекту. Але образ і життя Діогена Синопського демонструють нам, як мало насправді може бути потрібно для втілення подібних проектів.

Тобто окреме особисте дозвілля – це завжди процес, практика, але, коли вона налагоджена, ти ніби забуваєш про неї, і вона ніби відбувається сама собою.

Наступною ще більш значущою умовою такого дозвілля є налаштованість на нього, яка б дала змогу не підкоряти кожну мить такого проживання часу наступній миті, якомусь плану чи проекту.

Зрозуміло, що якісь речі завжди потрібно виконувати згідно з якимось планом, але головне – не узгоджувати постійно наперед подумки кожен момент дозвілля з цим планом. Подібна налаштованість може з'явитися тільки як результат постійного самотренування, самодресури.

Отож, яким чином можна хоча б на деякий час перестати бути функціонером економічного виживання, функціонером думки чи навіть функціонером духовності, практик себе? Звісно, подібний проєкт завжди буде доволі ідеальним та утопічним, інакше, якби вдалося реалізувати його повністю, ми б усі стали бодхісатвами дозвілля і подібний «проєкт» виявився б зайвим.

Зрозуміло, що й сама безплановість може перетворитися на щось на кшталт плану, цього не має статися. Плановість чи неплановість дозвілля не повинні вам перешкоджати бути *à propos* до моментів, у яких ви перебуваєте, увага та зосередження на цих моментах позбавляє плановість статусу перешкоди.

Безумовно, «безпроєктне» дозвілля має бути доволі тілесним: тіло має бути задіяним повністю, в «уському об'ємі». У цьому має допомогти звичайний відпочинок на природі, скажімо, в горах, на кшталт прогулянки Ніцше в Енгадіні, сковородування Україною чи Америками, як у Артема Чапая (2022), а ще краще буття на морі. Прикладом останнього могло би бути перебування Вальтера Беньяміна на Ібіці, але коли він потрапив туди вдруге в 1933 році, то був настільки обмежений у ресурсах, що це відразу робить цей випадок дещо «нечистим», незважаючи навіть на його духовне отілеснення вживанням гашишу, цікаво описаним самим Беньяміном (Eiland and Jennings 2014).

Стрижем такого дозвілля можуть стати тривалі вранішні та вечірні плавання в морі на відносно довгі дистанції. Тут я покликаюсь на досвід доволі значної спільноти людей, розкиданої по всьому світу, яку називають по-різному: *sea swimming*, *open water swimming* чи *“wild” swimming*. Вже саме плавання в морі є своєрідною таласотерапією. Це ні з чим не порівнюване відчуття втоми та розслабленості після плавання, але воно неймовірно підсилюється в чудових приморських ландшафтах. Відчуття краси моря разом із відчуттям тіла, яке відпрацювало на повну, роблять вас абсолютно гармонійною часткою того, що ми називаємо природою. Піші прогулянки до моря та з моря зі смакуванням кожного кроку такої ходи є абсолютно органічними для такого буття.

Навряд чи підходить для цього публічний пляж: місце, з якого ви плаваєте, мабуть, має

бути віддаленим від нього. Та й плавати найкраще рано-вранці та перед заходом сонця.

Ця наша тілесність відчувається ще більш живою, якщо ви постійно перебуваєте під впливом стихій природи, скажімо, вітру на суші чи хвиль на морі. Постійний шум вітру чи боротьба з хвилями на морі – це не завжди приносить задоволення, інколи радше навпаки, але насолоди від цієї гри стихій позбутись неможливо.

Звісно, ви ніколи не говорите собі: «Так, давай насолоджуйся цим моментом, він ніколи більше не повториться». Ви просто з вдячністю приймаєте подібні моменти, не обов'язково навіть їх фіксуєте.

Іжа є не менш тілесним компонентом дозвілля, який налаштовує тональність життя на радісну хвилю. Саме місце ніби обирає вам раціон для вашого дозвілля. Якщо, наприклад, ви десь у Середземномор'ї, то так звана середземноморська дієта разом зі свіжою морською рибою, яку, звісно, потрібно готувати самостійно, найбільш доречні. Фрукти, салати зі свіжих овочів та сиру, свіжі місцеві йогурти, якщо ви ще сприймаєте лактозу, є чудовим самостійним продуктом і доповненням до свіжоприготованої риби. Навіть невеличкий келишок місцевого сухого вина до цієї риби замість лимона виявляється чимось абсолютно органічним. Доречним доповненням до цього може бути якісний зелений чай чи улун.

Все, що вам залишається окрім цього, – це сон і трішки часу на читання, писання чи перегляд новин. День заповнений до краю.

Ось тут знову виникає необхідність налаштованості на саме такий порядок денний. Інакше подібний графік сприйматиметься як якась в'язниця чи тяжка праця, а ви відчуватимете себе бранцем чи бранкою якоїсь кафкіанської машини відпочинку у виправній колонії дозвілля.

Прийняття кожного моменту перебування тут на місці як дару «небес», а не пункту чи функції якогось придуманого вами плану – це якраз і є постійна робота вашої так званої свідомості та уваги, яка не завжди вдається, але до якої потрібно повертатися знову і знову.

Звісно, подібне перебування ближче до тілесного, ближче до стихій, природи вимагає часу. За тиждень чи два у вас навряд чи виникнуть відчуття дозвольного тілесного раю та зміненої свідомості. А от десь два місяці й більше можуть навіть трансформувати людину. І тут знову на перший план виходить питання можливості та ресурсів.

Подібне дозвілля краще переживати разом удвох чи навіть утрьох і більше: головне, щоб ви підсилювали одне в одного налаштованість саме на таке дозвілля.

Подібний досвід, якщо він повторюється впродовж багатьох років, мабуть, услід за канадським дослідником Робертом Стебінсом можна було б назвати *серйозним дозвіллям* (Stebbins 2007). Він є дуже серйозною життєвою інвестицією, яка може допомагати переносити негаразди основного заняття людини. Подібна інвестиція є важливим елементом нашої соціальної ідентичності, без якої ми, власне, і не могли б себе уявити.

Можна було б, звичайно, назвати все написане вище своєрідною квазідзенською філософією дозвілля. Медитація на повсякденному із зосередженням на кожній його миті дійсно, мабуть, її нагадує.

Та в ширшій перспективі це можна вважати своєрідною філософією часу чи навіть життя, як це робить французький дослідник Франсуа Жюльєн у книжці «Про “час”. Елементи філософії “жити”», де він протиставляє такі потужні традиції думки, як китайська та європейська, саме щодо осмислення часу (Jullien 2001).

До китайського «сезонного» розуміння часу найближчим серед європейців, на думку Ф. Жюльєна, виявився Мішель Монтень у своїх «Пробах».

«Коли я танцюю, я танцюю, коли я сплю, я сплю...» – ця своєрідна максима французького мислителя якнайкраще демонструє необхідність жити в моментах, збігатися з ними, бути в згоді з ними, а не підкорювати їх наступним якимось позірно більш значущим моментам.

«Нашим найвеличнішим і славним шедевром є жити *доречно* (*à propos*)». Тобто для Монтеня не існує ніякої неперервної лінії часу, лінії життя з її таємницями та сенсами. Життя – це набір моментів із постійними переходами від одного до іншого. Кожен його момент – це радше сприятливий випадок, у якому ми або живемо на повну, або використовуємо його доречно, або ні, або ми перебуваємо в ньому всього лише як у прелюдії до якогось майбутнього справжнього, якісного часу (Jullien 2001).

Доволі поширеною формою дозвілля є мандрівка. Якщо згадати недавні часи пандемії та карантину, то багатьом бракувало саме можливості кудись поїхати, подорожувати.

Про мандрівку як своєрідне дозвілля теж написано чимало. Вже Мішель Монтень у 3 книзі «Проб» у розділі про Марноту писав: «Ця жадоба нового і незнамого чимало сприяє моему замилюванню до мандрів» (Монтень 2007, т. 3, ч. 9, 178). Згідно з дослідженнями, подорож як життєвий досвід приносить звільнення від рутинної повсякденності, психологічне розкріпачення та є втечею, відходом, вислизанням від соціальної дійсності, тим, що ми сьогодні інколи називаємо ескапізмом.

Через війну в Україні навіть після завершення карантину подорожувати багато хто може лише віртуально. Зрозуміло, що віртуальні подорожі не можуть замінити мандрівок наживо. Ми заспокоюємо себе, що це так тільки зараз, а в майбутньому все буде інакше. Хоча, мабуть, для багатьох саме віртуальні подорожі залишаться з різних причин єдиною можливим способом долучитися до нового досвіду.

Хоча й віртуальні подорожі достатньою мірою створюють прийнятну ілюзію долучення до події / пригоди подорожі. Ми із зацікавленням спостерігаємо в соцмережах за людьми, які фіксують свій досвід перебування на різних континентах, за людьми, які вже осіли в екзотичних куточках планети та описують звідти свій спосіб життя, який у багатьох моментах зливається з дозвіллям.

Та все ж віртуальні подорожі – це радше прикмета людей локалізованих, прикріплених до певної території.

Багато хто недавно, в часи пандемії, сприймав карантин саме як ув'язнення, інколи доволі комфортне, але ув'язнення. І значною мірою це було пов'язано з неможливістю пересування, інколи неможливістю прогулюватися, а подорожувати й поготів.

Якби ви тоді з України як громадянин цієї країни захотіли поїхати в Грецію, вам би це не вдалося. А актор Том Генкс з дружиною це зробили, хоча вони зі Сполучених Штатів, червоної зони. Річ навіть не в тім, що це подружжя отримало громадянство Греції, чи перехворіло коронавірусом, чи Генкс перейшов у православ'я. Насамперед ідеться про заможність, тобто про ресурси. Економічний контекст подорожей, на жаль, досі є значущим. Заможні мобільні. Той, хто мобільний, не почуватиметься ув'язненим. Той, хто мобільний, має владу над життям.

Той, хто не має ресурсів, локалізований, прив'язаний до своєї території, прикріплений до неї.

Мішель Монтень писав: «Мандри мені обтяжливі єдине через кошти, які значні і для мене непосильні, бо я звик брати із собою пишний кінний почет, численніший, ніж потрібно» (Монтень 2007, т. 3, ч. 9, 180). Наші сучасники зазвичай тягнуть із собою купу валіз, але є й ті, що обходяться невеличкими рюкзаками.

«Кріпацтво» нікуди не зникло, просто змінило свої форми.

Сама можливість мандрівки суттєво збільшує в багатьох суб'єктивне відчуття кращої якості життя, якщо ще можна користуватись такими поняттями.

Але що можна назвати сьогодні мандрівкою? Це обов'язково переміщення в просторі? Чи

достатньо уяви? Чи віртуальних можливостей? Це наближення до / відвідування сакральних місць? Чи, навпаки, втеча кудись подалі від війни, політики, мегаполісів, забруднення?

Що, скажімо, говорить сьогодні парижанин: *“Je suis pressé, stressé, énérvé, fatigué”* (à propos de Parisiens) («Я поспішаю, стресую, я знервований, я втомлений»).

Це нам нагадує іншого парижанина:

«Це життя – шпиталь, де кожен хворий одержимий бажанням перейти в інше ліжко. Комусь хотілось би мучитись біля пічки; інший вірить, що одужає біля вікна. Мені здається, що мені було б добре лише там, де мене якраз немає, і зміна місця проживання належить до питань, які я постійно обговорюю з власною душею. <...> [Далі парижанин пропонує своїй душі поїхати в Лісабон, Роттердам, Батавію/Джакарту чи Торніо у Фінляндії. – Прим. О. І.]

Нарешті моя душа вибухає обуренням, вигукую до мене мудрі слова: “Куди завгодно! куди завгодно! лиш би за межі Світу!”» (Бодлер, Беньямін 2017, 127–28).

Ці слова Шарля Бодлера з малого вірша в прозі «Anywhere out of the world» могли би стати гаслом сучасних ескапістів.

Ескапізм може набувати сьогодні різних форм. Нам імпонує пояснення, яке дав йому Петер Слотердайк у «Критиці цинічного розуму». Він також апелює до тілесності людини: «жива тілесна втіленість – це те, що проявляє волю до життя». Можемо припустити, що люди, які орієнтуються на «безпроектне» дозвілля – це вроджені чи трансформовані біофіли.

Сьогодні люди налякані абсурдними та мілітаризованими суспільствами, до яких вони належать, ще з 50-х років ХХ століття намагаються емігрувати у відпустку, у дозвілля, в регіони, де, на їхню думку, війна їх не наздожене. «Якщо трапиться щось серйозне, чи буде цього досить? А кому це вигідно, коли найбільш чутливі в моральному плані покидають кораблі цинічних суспільств, котрі тонуть?» (Слотердайк 2002, 131).

Еміграція є однією зі стрижневих проблем сучасних глобалізованих суспільств. Вона стала діагнозом, що характеризує психологію сучасних мас. «Цілі верстви населення вже довгий час живуть у внутрішньому “десь”, тільки не в цій країні» (Слотердайк 2002, 131). Вони не відчувають себе кровно і ґрунтовно пов’язаними із зазданими цінностями суспільства.

Тож те, що вони обирають у цих умовах, – це еміграція у відпустку, у дозвілля. Поняття сенсу життя не є для них порожнім звуком тільки за сприятливого випадку вдалого відпочинку чи дозвілля.

За Слотердайком, єдиним критерієм такого вибору може бути збереження тілесної втіленості, інтеграції, насамперед це стосується свідомості і тільки потім поведінки. Чого він категорично не сприймає – це розколотості, шизофренії, віддатися владі шизоїдного процесу.

Та все ж німецький мислитель беззаперечно віддає перевагу «втечі у відпустку», у дозвілля. Для нього втеча із суспільства, «зійти з потяга» – це правильно, тому що немає бажання заплющувати очі та устрявати в нестерпний цинізм суспільства, яке втратило здатність розрізняти виробництво та руйнування.

Втікати – правильно тому, що безголова хоробрість ні до чого, і тому тільки дурні витрачають сили на безнадійну боротьбу тоді, коли існують більш сприятливі для життя простори, куди можна відступити.

Проте Слотердайк, на нашу думку, помиляється в тому, що відчуття тілесної інтеграції, нерозколотості частина людей може переживати саме тому, що відмовляється від втечі.

«Робити те, що роблять інші» – правильно, тому що окрема людина вважає, що має право орієнтуватись на необхідність самозбереження в найближчій перспективі.

«Залишатись на місці», разом зі своїми громадянами – правильно, тому що це відповідає тому досвіду, який говорить, що будь-який конфлікт, від якого ми просто ухилились, наздожене нас у будь-якому місці, куди б ми не втекли (Sloterdijk 1987, 120).

Доповнити зазначене вище потрібно ще однією тезою: те, що для когось є всього-на-всього відпусткою, для декого стає способом життя.

«Мусон Дервіш», книга австралійця Кріса Ларсена, *one of the last true gypsies of the seas*, як він сам себе називає, описує дозвілля не як довгі канікули, а як спосіб життя (Larsen 2007). Це також майже взірць ескапізму, як і наступний, але це втеча радше від повсякденного цивілізованого, раніше написали б – буржуазного, способу життя. Як зауважує Ларсен, він тікав від респектабельності: від чекових книжок, іпотечних кредитів, бізнесових боргів, ухиляння від податків, і для нього легше було стати банкрутом, ніж вести подібне життя. Водночас, коли в нього з’явилась можливість забезпеченого легкого життя, він утік і від нього. Легке життя, пише Ларсен, не завжди найцікавіше, воно може

затягнути в рутину, коли єдиним вашим заняттям буде вбивати час. Тому наш герой і вирушає в океанічні подорожі, ще до того, як лінивий спосіб життя міг перетворитися на нудну передбачувану повсякденність.

Своє невидиме для світу існування він описував терміном *cryptozoic* (той, хто живе потайки): так називають диких тварин, які живуть посеред людської цивілізації, – опосуми на дахах Мельбурна, п'ятифуртова ігуана під кухнею в яхт-клубі Дарвіну, лисиці в передмісті Хоккайдо, чайки, ворони, шурі, волоцюги яхтсмени, нелегали з простроченими візами – всі вони адаптувались до умов, які не можуть змінити. Вони живуть у тріщинах системи, невидимі, непомітні, хижі стерв'ятники, які існують за рахунок відходів марнотратного сучасного суспільства. Наш мандрівник розумів, що подібний спосіб життя ніколи не мав і не матиме особливої популярності, про що свідчать і описи того, як він зіштовхувався з владними інстанціями.

Спочатку Ларсен майже зі сміття самотужки на мінімальних ресурсах побудував яхту «Кехаар» із джонковими вітрилами, яка була радше твором мистецтва, ніж тріумфом технологій, а згодом без особливих планів і проєктів почав вештатись із липовими документами на цю яхту океанами та континентами. У його мандрівок не було, як він стверджував, жодної мети, жодних планів, тільки мрії. Так само, як і в його яхти не було мотора, барометра, електронних навігаційних приладів. Як пригадував Кріс, найбільшою проблемою в побудові судна і початку плавання були зовсім не гроші чи брак матеріальних ресурсів. Найважче було позбавитись і подолати закостенілі уявлення та шаблонні концептуальні блоки, прийняті серед яхтсменів, найскладніше було виробити в собі впевненість іти власним шляхом.

Кріс Ларсен не вважав себе якимось фриком, який виступає проти прогресу технологій. Просто, на його думку, на борту судна має бути моряк, а не гаджетмен. Вітрила для нього – це не звичайне обладнання, це радше взаємодія між людиною та океаном, і що більше гаджетів буде між вами та океаном, то більш холодними й блідими будуть ваші переживання, ваш особистий безпосередній досвід, саме від якості цього досвіду залежить те, що ви отримуєте від життя.

Волоцюзтво океанами без мети для нього не було втечею від реальності, радше поверненням до реальності. Воно само по собі є метою, хоча й не піддається жодним логічним поясненням і не потребує причини.

Коли він опинявся в безлюдній бухті, де на нього ніхто не чекав, у нього з'являлося

відчуття, ніби він не існував. Він був один і міг робити все, чого душа забажає, у цих думках, як згадує Ларсен, не було ані крихти самотності. Він був ніким, і саме таким він бажав залишатися. В океанічному плаванні Кріс ніколи не страждав від самотності. Після тижня чи десяти днів в океані, згадував мандрівник, світовідчуття повністю змінюється, ти стаєш зовсім іншою людиною. Просто живеш в океані, прибуття в якийсь пункт стає абсолютно незначущим. Судно перетворюється на самодостатній світ, метою мандрівки стає сама мандрівка. Найбільше змінюється відчуття часу. Дві-три години може піти на приготування сніданку, адже мандрівник зосереджений, враховує всі дрібниці та насолоджується усім: підсмажує та товче кавові зерна, пече хліб, пробує нові рецепти, які він відкрив у своїх мандрах. Все відповідає спостереженню Джозефа Конрада: «Справжній спокій настає за тисячу миль від найближчої суші».

Можливо, випадок Крістофера Томаса Найта є найбільш разючим прикладом сучасного ескапізму. Хоча він перебував на відстані трьох хвилин від цивілізації – від найближчого дачного будиночка в штаті Мен, США, – йому вдалося прожити 27 років (з 1986-го до 2013-го) у хащах, у непрохідному лісі абсолютним відлюдником. Стільки років ні з ким не спілкуватися, залишатися наодинці з самим собою – для когось це радше неможливо, це страшні муки ізоляції від суспільства, так і збожеволіти легко.

Майкл Фінкель, автор нонфікшну про Найта «Чужак у лісі: незвичайна історія останнього справжнього відлюдника» (2017), якому вдалося недовго поспілкуватися зі своїм героєм, вважає, що та вкрай чутлива й вразлива людина, інтроверт, яким був Крістофер, просто не могла залишатись у нашому світі, до якого вона була доволі критична і не могла адаптуватись (Finkel 2017). Замолоду він ніколи не почувався комфортно між людей, через що постійно нервувався. У світі людей він відчував себе структурно зайвим, тому його жест ескапізму – це не бунтарство, це радше спроба не страждати далі, а втекти від людської раси. Він емігрував від людей у ліс, і ліс надав йому цей прихисток. І в цьому місці він почувався цілком доречним.

На початку в нього не було жодного плану: йому подобалося просто їхати країною, одного разу він заїхав автівкою в ліс, покинув її там і став шукати місце для поселення: чиста дія. Не одразу таке місце знайшлося. Але врешті-решт він розбив свій табір відносно недалеко від батьківського дому, хоча з сім'єю він за ці 27 років також не контактував. Розповідають,

що й у школі він був «невидимкою», та й в штаті Мен звикли жити по-своєму, як кажуть, не виносити сміття з хати.

Тобто плану не було, але була мета: загубитися для світу, загубитися в лісі. Все це відбувалося на рівні інстинктів, повернутися «додому», на територію, яку б відчував своєю: «Рідне – ззовні» (*“le Natal est dehors”*).

Йому здавалося, що він досягнув цього, цієї своєрідної детериторизації:

«Я панував над землею, якою ходив, вона була моєю... Там не було більше нікого. Я контролював усе. Контролював настільки, наскільки того бажав. Я був володарем лісів» (*“I ruled the land I walked upon, it was mine... No one else was there. I was in control. I controlled it as much as I wanted. I was lord of the woods”*) (Finkel 2017, Chapter 16).

З іншого боку, тепер він був повністю залежний від життя в лісі, і це не могло не викликати хвилювань. Найт використовував ці хвилювання, деяких він поступово позбувався, для планування свого виживання. Найстрашнішими виявилися суворі менські зими, коли не було їжі, газових балонів, стояв нестерпний холод, а він лежав при смерті в палатці. Впродовж таких зим Крістофер інколи відчував поряд із собою, як він її називав, Лісову пані, свою смерть, та навіть не був впевнений, чи це галюцинація.

Саме потреба виживання в екстремальних умовах змушувала його обкрадати дачні будиночки заради продуктів, батарейок та газу. Він завжди відчував провину за подібні дії, а багатом його критикам після його арешту це давало привід не вважати його справжнім відлюдником. Ресурси завжди були й будуть для деяких ескапістів темною стороною дозвілля, його суттєвою проблемою.

І хоча забезпечення себе ресурсами для виживання займало значну частину часу та сил Крістофера Найта, те, що він найбільше цінував у житті в лісі, стосувалося зовсім інших речей.

Книжки були його найбільш довіреними та мовчазними співрозмовницями. Віддавав перевагу Шекспіру та Емілі Дікінсон, з якою відчував духовну спорідненість саме через жагу самотності. Генрі Девід Торо був для нього звичайним дилетантом, дії якого мали насамперед позірний, навіть, як би в нас сказали, піжонський характер. Книжку «Дуже своєрідні люди» (*“Very Special People”*) – колекцію коротких біографій особливих чи навіть дивних людей – Найт завжди тримав біля себе,

можливо, саме тому, що всередині він і себе відчував подібним фрикком.

Але не книжки і не радіо займали більшу частину дозвілля Найта. В основному він не займався нічим, байдикував. Сидів на садовому стільці та фантазував, мріяв наяву. Такий собі різновид медитації – думати про що завгодно, що спаде на думку. Для нього, на відміну від естетів А. Макінтайра, не було проблеми нудьги. Окрім забезпечення себе ресурсами для виживання, ніякого іншого планування життя та часу в нього не було.

А от спостерігати за природою – це був важливий компонент витрачання часу Найтом. Що можна сказати про людину, найближчим другом якої був гриб-трутовик, за яким він спостерігав десятки років?

У нього були улюблені періоди пір року – початок осені, але особливо час падіння листя, час витонченого оголеного віття дерев.

Влітку посеред тижня, коли навколо не було людей, він уночі йшов до озера, роздягався, лягав у воду і довго-довго дивився на зорі.

Найбільше в житті після лісу йому бракувало саме тиші – стану десь посередині між спокоем і самотністю, хоча інколи цей стан можна було відчути тільки тоді, коли зима загрожувала йому смертю.

Найт погоджувався з тим, що його досвід ескапізму, перебування в самотності в лісі, по суті, був невимовним. Самотність надає життю чогось цінного, надає гостроти відчуттям. Але обернення цих загострених відчуттів на самого Найта означало втрату власної ідентичності. Не було публіки, заради якої варто було демонструвати себе якимось чином. Зникла будь-яка потреба визначати, ідентифікувати себе. «Я просто став незначущим», – говорив Найт. Будь-яке розділення між ним і лісом зникало. Це радше нагадувало єднання між ним і лісом: зникли бажання, він більше не потребував імені та відчував себе абсолютно вільним.

Можливо, найзнаменитішим і найвідомішим випадком бездіяльності, доволі своєрідним видом дозвілля є історія Бартлбі, персонажа однойменного оповідання американського письменника Германа Мелвілла 1853 року (Melville 2022).

Бартлбі наймає до себе на роботу, як би зараз сказали, в офіс, юрист на Волл-стріт, взірцевий представник правничої машини американської системи. І Бартлбі спершу повністю виправдовує його сподівання: абсолютно позитивний працівник, писар, який попервах накидається на роботу й працює без передиху, мов машина.

Але одного дня, коли правник просить Бартлбі допомогти йому звітати переписаний документ, той своїм ніжним голосом промовляє своє славнозвісне: “*I would prefer not to*”. У враженого роботодавця спочатку просто немає часу з’ясувати причини такої великої відмови, але згодом, скільки б він не намагався вивідати у Бартлбі причини його пасивного спротиву, суворої стриманості та дивної впертості, все було марно: Бартлбі просто стояв і дивився у вікно на стіну навпроти і взагалі відмовлявся працювати. Він, як виявилось, навіть оселився в цій конторі, де залишався її ніби незмінним вартовим.

Душа правника розщеплена: з одного боку, на Волл-стріт неможливо не працювати – це суперечить американській системі функціонування. Та, з іншого боку, тільки Бартлбі вселяє роботодавцю ні з чим не порівнянне відчуття тиші й спокою.

Врешті-решт Великий Інший перемагає. Правник раз і назавжди вирішив позбутися цього нестерпного, як він вважав, кошмару. І хоча особисто він був не проти, щоб виокремити місце Бартлбі у своїй конторі рівно на стільки часу, скільки б той забажав, незважаючи на його повну бездіяльність, натиску публічної думки правник не витримав. Суди й пересуди інших юристів щодо диковинного створіння, яке він тримав на своїй роботі, як він вважав, кидали тінь на його добре ім’я. Та й взагалі як він, правник, може допустити, щоб цей виходець з того світу торжествував над ним перемогою.

Зрештою, Бартлбі потрапляє до в’язниці і там помирає.

Далі я буду близький до розмірковувань Джорджо Агамбена в таких його творах, як «Мистецтво, бездіяльність, політика» та «Царство і слава», але в деяких моментах моя думка не буде суголосною на пряму міркувань видатного італійського мислителя (Agamben 2011).

Що, власне, нам демонструє Бартлбі – цей яскравий образ чи притча? Як його бездіяльність дотична до субстанції американської системи життя?

Бездіяльність Бартлбі нагадує бездіяльність ангелів і християн, що увійшли до раю після Страшного суду, в розмірковуваннях християнських теологів. Адже там немає більше чим зайнятись, окрім як прославлянням Господа. Всі земні справи завершені, зостається лише бездіяльність.

Так і писар Бартлбі, немов центр циклону західної правничо-бізнесової системи, залишається незворушним, відмовляється від будь-якої роботи, медитує на цегляну стіну на Волл-стріт,

немов демонстрація великої таємниці західного світу – основою його діяльності є її відсутність.

Те, що в житті людини немає визначеної мети, і дозволяє їй займатися чим завгодно. Вже Аристотель стверджує, що для людини як такої справ і діяльності не існує, оскільки народжується вона без справ. Щоправда, відразу філософ відмовляється від цієї думки та твердить, що справа людини – це особлива діяльність, яка є життям згідно з логосом.

Можливо, просякнуті протестантською етикою тому так і навіжені трудом, що в основі їхнього життя покоїться бездіяльність, тому що вони, як і писав Августин у праці «Про місто Боже проти язичників», є насамперед істотами вічної суботи, стану ні діяльності, ні дозвілля, стану, який вже неможливо досягнути розумом.

Зрозуміло, що не йдеться про апраксію, лінч чи неробство.

Для того щоб пояснити таку бездіяльність, Джорджо Агамбен звертається до IV книги «Етики» Спінози, де той говорить про відпочинок чи спокій, який ми можемо знайти в нас самих, про «радість, яка народжується зі споглядання людиною самої себе та своєї власної здатності діяти». Тобто йдеться про бездіяльність, притаманну самій діяльності. Скажімо, Агамбен запитує: чим є поезія, як не лінгвістичною діяльністю, щоб зробити мову бездіяльною, призупинити її комунікативні та інформативні функції заради відкриття її для нового можливого використання? Чим є мистецтво, як не діяльністю, що призупиняє наші звичні сенси та жести і в такий спосіб відкриває їх для нового використання?

Висновки. Для людей з обмеженими матеріальними та фінансовими ресурсами аутентичне дозвілля може набувати форми або *серйозного дозвілля*, або перетворюватись на певний спосіб життя, який у кожному конкретному випадку набуває індивідуального характеру. При цьому, якщо адепти серйозного дозвілля зазвичай залишаються в системі, а їхнє дозвілля стає своєрідною опорою їхнього життя в системі, то прихильники дозвілля як способу життя зазвичай є структурно зайвими для системи і, хоча позірно інколи можуть ніби залишатися в системі, насправді фактично виходять за її межі. Вони стають самотніми сингулярностями, для кого стає незначущою будь-яка їхня ідентичність, окрім власного життєвого досвіду. Для держави вони не мають жодної цінності, вони радше самі намагаються присвоїти собі саму належність, власне буття у власному способі життя і тому відкидають будь-які інші умови належності.

Список використаної літератури

- Бодлер, Шарль, Вальтер Беньямін. 2017. *Паризький сплін. Есе*. Пер. Роман Осадчук. Київ: Комубук.
- Монтень, Мішель. 2005–2007. *Проби*. 3 т. Пер. Анатоль Перепад-дя. Київ: Дух і Літера. (Оригінал опубліковано 1580 р.).
- Слотердайк, Петер. 2002. *Критика цинічного розуму*. Пер. Андрій Богачов. Київ: Тандем.
- Чапай, Артем. 2022. *Тераріум. Авантюра*. Чернівці: Книги-XXI.
- Agamben, Giorgio. 2011. *The Kingdom and the Glory: For a Theological Genealogy of Economy and Government*. Stanford University Press.
- Arendt, Hannah. 2006. *Between Past and Future*. Penguin Books.
- Blackshaw, Tony, ed. 2020. *Routledge Handbook of Leisure Studies*. Taylor & Francis.
- Bojesen, Emile, and Ansgar Allen. 2019. “Bartleby is Dead: Inverting Common Readings of Melville’s Bartleby the Scrivener.” *Angelaki* 24 (5): 61–72. <https://doi.org/10.1080/0969725X.2019.1655272>.
- Eiland, Howard, and Michael W. Jennings, eds. 2014. *Walter Benjamin: A Critical Life*. Harvard University Press.
- Finkel, Michael. 2017. *The Stranger in the Woods: The Extraordinary Story of the Last True Hermit*. Knopf.
- Graziano, Valeria. 2021. “Figures of Unwork and Ethics of Care. Between Knowing How to Live and Knowing How to Write.” *Cultural Politics* 17 (2): 175–92. <https://doi.org/10.1215/17432197-8947879>.
- Jullien, François. 2001. *Du “temps”. Éléments d’une philosophie du vivre*. Grasset.
- Kang, Woosung. 2021. “I Would Prefer Not Not-to: Critical Theory After Bartleby.” *Interventions* 23 (3): 356–67. <https://doi.org/10.1080/1369801X.2020.1762696>.
- Kono, Shintaro, Anju Beniwal, Priyanka Baweja, and Karl Spracklen, eds. 2020. *Positive Sociology of Leisure: Contemporary Perspectives*. Springer.
- Larsen, Kris. 2007. *Monsoon Dervish*. Winnellie, N.T.
- MacIntyre, Alasdair. 2014. *After Virtue*. Bloomsbury.
- Maiatsky, Michail. 2007. *Europe-les-Bains*. Michalon.
- Melville, Herman. 2022. *Bartleby the Scrivener — A Story of Wall-Street*. DigiCat. (Original work published 1853).
- Modi, Ishwar, and Teus J. Kamphorst, eds. 2018. *Mapping Leisure: Studies from Australia, Asia and Africa*. Springer.
- Pynchon, Thomas. 1993. “Nearer, My Couch, to Thee.” *The New York Times*, June 6, 1993.
- Rojek, Chris, Susan Shaw, and A. J. Veal, eds. 2006. *A Handbook of Leisure Studies*. Palgrave Macmillan Ltd.
- Schmalz, Dorothy L., Megan C. Janke, and Laura L. Payne. 2019. “Multi-, Inter-, and Transdisciplinary Research: Leisure Studies Past, Present, and Future.” *Journal of Leisure Research* 50 (5): 389–93.
- Schultz, Callie Spencer, and Janet K. L. McKeown. 2018. “Introduction to the Special Issue: Toward ‘Digital Leisure Studies’.” *Leisure Sciences* 40 (4): 223–38.
- Sloterdijk, Peter. 1987. *Critique of Cynical Reason*. University of Minnesota Press.
- . 2001. “Rules for the Human Zoo: A Response to the Letter on Humanism.” *Environment and Planning D: Society and Space* 27, no. 1: 12–28. <https://doi.org/10.1068/dst3>.
- Stebbins, Robert A. 2007. *Serious Leisure: A Perspective for Our Time*. Transaction.
- Teather-Posadas, Edward Ryan. 2021. “To Thrive in These Times: Capabilities, Negativity, and the Pandemic.” *International Journal of Žižek Studies* 15 (1). <https://zizekstudies.org/index.php/IJZS/article/view/1195/1238>.
- Toner, J. 2013. *Leisure and Ancient Rome*. Polity.
- Veal, A. J. 2020. “Is There Enough Leisure Time? Leisure Studies, Work-Life Balance, the Realm of Necessity and the Realm of Freedom.” *World Leisure Journal* 62 (2): 89–113. <https://doi.org/10.1080/16078055.2019.1667423>.

References

- Agamben, Giorgio. 2011. *The Kingdom and the Glory: For a Theological Genealogy of Economy and Government*. Stanford University Press.
- Arendt, Hannah. 2006. *Between Past and Future*. Penguin Books.
- Baudelaire, Charles, and Walter Benjamin. 2017. *Paryzkyi splin. Eсе*. Translated by Roman Osadchuk. Kyiv: Komubuk [in Ukrainian].
- Blackshaw, Tony, ed. 2020. *Routledge Handbook of Leisure Studies*. Taylor & Francis.
- Bojesen, Emile, and Ansgar Allen. 2019. “Bartleby is Dead: Inverting Common Readings of Melville’s Bartleby the Scrivener.” *Angelaki* 24 (5): 61–72. <https://doi.org/10.1080/0969725X.2019.1655272>.
- Chapeye, Artem. 2022. *Terarium. Avantiura*. Chernivtsi: Knyhy-XXI [in Ukrainian].
- Eiland, Howard, and Michael W. Jennings, eds. 2014. *Walter Benjamin: A Critical Life*. Harvard University Press.
- Finkel, Michael. 2017. *The Stranger in the Woods: The Extraordinary Story of the Last True Hermit*. Knopf.
- Graziano, Valeria. 2021. “Figures of Unwork and Ethics of Care. Between Knowing How to Live and Knowing How to Write.” *Cultural Politics* 17 (2): 175–92. <https://doi.org/10.1215/17432197-8947879>.
- Jullien, François. 2001. *Du “temps”. Éléments d’une philosophie du vivre*. Grasset.
- Kang, Woosung. 2021. “I Would Prefer Not Not-to: Critical Theory After Bartleby.” *Interventions* 23 (3): 356–67. <https://doi.org/10.1080/1369801X.2020.1762696>.
- Kono, Shintaro, Anju Beniwal, Priyanka Baweja, and Karl Spracklen, eds. 2020. *Positive Sociology of Leisure: Contemporary Perspectives*. Springer.
- Larsen, Kris. 2007. *Monsoon Dervish*. Winnellie, N.T.
- MacIntyre, Alasdair. 2014. *After Virtue*. Bloomsbury.
- Maiatsky, Michail. 2007. *Europe-les-Bains*. Michalon.
- Melville, Herman. 2022. *Bartleby the Scrivener — A Story of Wall-Street*. DigiCat. (Original work published 1853).
- Modi, Ishwar, and Teus J. Kamphorst, eds. 2018. *Mapping Leisure: Studies from Australia, Asia and Africa*. Springer.
- Montaigne, Michel Eyquem de. 2005–2007. *Proby [Essays]*. 3 vols. Translated by Anatol Perepadia. Kyiv: Duh i Litera [in Ukrainian]. (Original work published 1580).
- Pynchon, Thomas. 1993. “Nearer, My Couch, to Thee.” *The New York Times*, June 6, 1993.
- Rojek, Chris, Susan Shaw, and A. J. Veal, eds. 2006. *A Handbook of Leisure Studies*. Palgrave Macmillan Ltd.
- Schmalz, Dorothy L., Megan C. Janke, and Laura L. Payne. 2019. “Multi-, Inter-, and Transdisciplinary Research: Leisure Studies Past, Present, and Future.” *Journal of Leisure Research* 50 (5): 389–93.
- Schultz, Callie Spencer, and Janet K. L. McKeown. 2018. “Introduction to the Special Issue: Toward ‘Digital Leisure Studies’.” *Leisure Sciences* 40 (4): 223–38.
- Sloterdijk, Peter. 1987. *Critique of Cynical Reason*. University of Minnesota Press.
- . 2001. “Rules for the Human Zoo: A Response to the Letter on Humanism.” *Environment and Planning D: Society and Space* 27, no. 1: 12–28. <https://doi.org/10.1068/dst3>.
- . 2002. *Krytyka tsynichnogo rozumu [Kritik der zynischen Vernunft]*. Translated by Andrii Bogachov. Kyiv: Tandem [in Ukrainian].
- Stebbins, Robert A. 2007. *Serious Leisure: A Perspective for Our Time*. Transaction.

Teather-Posadas, Edward Ryan. 2021. "To Thrive in These Times: Capabilities, Negativity, and the Pandemic." *International Journal of Žižek Studies* 15 (1). <https://zizekstudies.org/index.php/IJZS/article/view/1195/1238>.

Toner, J. 2013. *Leisure and Ancient Rome*. Polity.

Veal, A. J. 2020. "Is There Enough Leisure Time? Leisure Studies, Work-Life Balance, the Realm of Necessity and the Realm of Freedom." *World Leisure Journal* 62 (2): 89–113. <https://doi.org/10.1080/16078055.2019.1667423>.

Oleksandr Ivashyna

Senior Lecturer at the Department of Cultural Studies; Faculty of Humanities,

National University of Kyiv-Mohyla Academy (NaUKMA), Kyiv, Ukraine

e-mail: o.ivashyna@ukma.edu.ua

“Planless Life”: Leisure Studies in the Context of Melvillean Paradigmatic Figure of Bartleby

Abstract

Considered differently at different historical times, leisure as a particular lifestyle is quite a common research topic. Today, at times of war, we tend to compensate for its horrors and nonsense with something remote, and this can be leisure, either in the form of what the global culture industry recommends to a mass consumer (Netflix, crime fiction reads, computer games), or as moments of personal development and education. Both, however, seem to transform us into cogs in the machine of culture industry.

Is there any possibility of leisure without any project, leisure which would not comply with any functional imperatives, whether they be economic survival or practices of the self?

I study here several versions of so-called “serious leisure” for people who hardly have the resources, material as well as financial. I understand serious leisure as a way of life of its adepts or as a most significant part of their life. Such leisure requires being tuned in to absence of plan, although it cannot be realized without all the necessary logistics and infrastructure. Planlessness is comparable to a particular perception of time, when one is totally present in the moment, and to attunement to space, which makes leisure corporeal as the body is perceived as a harmonic particle of what we call nature.

A special leisure type represented by Hermann Melville’s Bartleby is thought of as non-activity, which is the basis of the American / Occidental life system.

I conclude that there are differences between people dedicating only a part of their life to leisure, and those who make it sort of lifestyle. If the serious leisure adepts keep staying in the system and their leisure becomes a kind of pillar for their functioning in it, the disciples of leisure as lifestyle are mostly on its margins. They are excessive for the system, and, while apparently staying within it, still exceed its bounds.

Keywords: cultural practices, culture industry, Leisure Studies, system, work, resources, lifestyle, non-activity, planlessness, corporeality, journey, mobility, escapism, self-discipline, structural excess, outsider.

Manuscript received January 28, 2024

Матеріал надійшов 28 січня 2024 р.

© Олександр Івашина (Oleksandr Ivashyna), 2024

o.ivashyna@ukma.edu.ua

Сфера наукових зацікавлень: сучасна культура Заходу.

Main research fields: modern Western culture.

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)